

С.В. Смирнов

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА: СУПЕРЕЧЛИВИ МОМЕНТИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено аналізу проблемної ситуації, що склалася навколо вивчення етнічних процесів в археології.

Розгляд питань, які є предметом обговорення цієї статті, хотілося б почати з твердження, що археологічна наука є такою, якою є розробка проблеми археологічної культури. Для цього є серйозні підстави. Якщо інші наукові категорії, якими ми користуємось у науковій діяльності, запозичені нами з інших наук, то категорія «археологічна культура» породжена самим розвитком археологічних знань, практикою вивчення археологічних пам'яток. Ось чому без перебільшення можна сказати, що в проблемі археологічної культури знайшли найповніше відображення всі здобутки й більші точки сучасної археології.

Неможливо в межах однієї статті висвітлити весь широкий спектр питань, пов'язаних з проблемою виділення, опису та інтерпретації окремих археологічних культур: лише побіжний історіографічний огляд усіх думок за обсягом міг би вийти за її межі. Тому розглянемо лише деякі вузлові питання, які окреслюють сутність проблемної ситуації, що склалася на сьогодні. Передусім зазначимо, що, як це не дивно, досі не існує єдиного, усіма визнаного визначення поняття «археологічна культура». І це незважаючи на те, що воно займає в понятійному апараті найголовніше й центральне місце.

Був час, коли всі сходилися на тому, що археологічна культура — це сукупність однотипних археологічних пам'яток з притаманними тільки їм спільними специфічними рисами в предметах археологічної культури, які оцінювали як результат діяльності окремих, історично зумовлених спільностей людей. Вивчаючи археологічні пам'ятки, археологи групували їх на основі обраних ними критеріїв і одержані у такий спосіб групи пам'яток розглядали як прямий відбиток в археологічних реаліях життєдіяльності окремих груп стародавнього населення. Було визнано, що такими групами людей могли бути стародавні етноси. На цій підставі археологи будували етнічні карти й відтворювали сам етнічний процес у його конкретно-історичних проявах. Наприклад, В.Ф. Генінг зазначає, що в археологічному знанні «цю категорію розглядають як дискретну сукупність джерел, які лежать в основі археологічного аналізу й соціально-економічної характеристики історії окремих суспільств давнини»¹. «... Близька подібність, єдність специфічних за формою різноманітних предметних елементів, виділених у комплексі археологічних культур, — підкреслює він, — може бути логічно пояснена лише з точки зору того, що ці матеріальні залишки породжені окремим суспільством минулого»². За І.С. Каменецьким, археологічна культура — це «група пам'яток, які займають суцільну територію та володіють об'єктивно існуючою подібністю матеріальних та нематеріальних ознак, які суттєво відрізняються від аналогічного типу систем, що характеризують інші культури»³. За визначенням В.Ю. Захарука, археологічна культура «... є сукупністю територіально й хронологічно взаємопов'язаних археологічних пам'яток (комплексів) певного виду, які відбивають територіальне розповсюдження та етапи історичного розвитку групи споріднених племен, котрі говорять однією мовою»⁴. Остеронь стоїть думка М.В. Аніковича: «... Археологічна культура (АК), — пише він, — є си-

стема традиції, вироблених у певних соціальних угрупованнях під впливом певних історичних умов, яка знайшла свій матеріальний вияв у тих результатах людської діяльності, що могли стати археологічними джерелами, і яка розкривається шляхом аналізу цих джерел»⁵. Він доводить, що «мусить бути відкинута теза про обов'язковість однокультурності матеріалів однієї стоянки: на практиці в межах однієї пам'ятки можуть бути виділені різні системи традицій, тобто різні АК»⁶. За такого підходу археологічна культура перестає бути віддзеркаленням окремих давніх суспільств.

Оскільки в питаннях вибору конкретних критеріїв з-поміж величезної кількості найрізноманітніших ознак, за якими описуються археологічні джерела, повної згоди ніколи не було, відразу ж виявилися сумніви щодо вмотивованості етнічних реконструкцій. Так, висловлювалися думки, що в кожному конкретному випадку за об'єднаними в окрему археологічну культуру пам'ятками можуть приховуватися не лише окремі етноси, а й інші соціальні феномени: кілька споріднених етносів, частина єдиного етнічного утворення чи навіть окремий господарсько-культурний тип. Раніше були та й у наш час є фахівці, які з огляду на неоднозначність критеріїв виділення археологічних культур вважають, що за ними слід бачити не окремі етносоціальні утворення, а певні культурні ареали і не більше.

Сумніви щодо значення категорії «археологічна культура» одержали новий імпульс під впливом того, що більшість колишніх виділених культур було потім розчленовано на дрібніші самостійні культури. Важливо зазначити, що дроблення старих археологічних культур і деталізацію складених на їхній основі етнічних карт здійснювали не під впливом якихось якісно нових аргументів щодо принципів вибору критеріїв, а під впливом лавиноподібного накопичення нових речових джерел. У практику археологічних досліджень увійшла цікава метода: спочатку археологічну культуру, виділену нашими науковими попередниками, поділяють на кілька територіальних, тобто локальних, варіантів; коли до цього зникають, ці локальні варіанти переводять у ранг етнокультурних варіантів, а коли й до цього зникають, то останнім надають статус окремих археологічних культур. Це досить груба схема, але вона в цілому правильно відбиває процес трансформації раніше виділених археологічних культур, який вирішальним чином позначається на формуванні суто історичних знань у галузі етногенезу стародавніх народів.

У цьому немає нічого дивного: накопичення нових пам'яток у межах однієї й тієї самої археологічної культури зумовлює намагання розібратись у внутрішніх відмінностях, показати її територіальні та хронологічні видозміни. Проте викликає подив інше: «стара» археологічна культура, розчленована на кілька «нових» археологічних культур, чомусь набуває статусу етнокультурної області, тобто споріднені пам'ятки раптом перетворюються на етнокультурні організми. Так, в етнокультурні області перетворилися трипільська, ямна, катакомбна та деякі інші культури. Про алогічність такої трансформації вже писав М.О. Ричков⁷.

Об'єктивний перебіг подій щодо переоцінки раніше виділених культур ставить на порядок денний завдання методологічного осмислення проблеми на новому рівні. Знову на чільному місці питання: чи вірно ми робимо, коли намагаємось за спільними рисами в предметах матеріальної культури бачити окремі соціальні організми давнини — етноси, тобто групи людей, об'єднаних спільністю походження, мови та культури. Сучасні методологічні розробки відповідають на це питання схвально. Найбільший внесок у цю справу зробили Ю.М. Захарук та В.Ф. Генінг. Останній у низці спеціальних праць, користуючись головним чином філософською літературою, показав, що окремі соціально-історичні організми, тобто колективи, здатні до самостійного, відносно автономного відтворення всіх сфер соціального, економічного та культурного життя, завжди відрізняються певними специфічними рисами в матеріальній та духовній культурі. І коли це так, то пошуки специфічних рис і групування на цій основі археологічних пам'яток можна розглядати як механізм відтворення в наших знаннях самого факту існування колишніх соціально-історичних організмів. З усього цього випливає висновок, що археологічна культура, сконструйована на спільності ознак археологічного матеріалу, є відбиттям в археологічних реаліях окремих соціально-історичних організмів давнини. «АК — підсумовує свої по-

гляди В.Ф. Генінг, — дає уяву про певну конкретно-історичну цілість ... про окреме суспільство минулого⁸».

Слід спеціально наголосити, що у В.Ф. Генінга на разі йдеться про принциповий підхід щодо проблеми археологічної культури, про, так би мовити, її ідеальну модель, а не про те, що існуючі в наших реконструкціях археологічні культури повною мірою відповідають цій моделі та дають адекватну картину існування колишніх спільностей людей. На жаль, В.Ф. Генінг якось невизразно й дуже коротко лише про те, що сучасний стан справ з виділенням археологічних культур ще надзвичайно далекий від тих теоретичних ідеалів, які вимальовуються в суто методичному плані. Можливо, тому опоненти В.Ф. Генінга залишають поза увагою його важливу думку про те, що ступінь адекватності кожної виділеної культури залежить від рівня розвитку нашої науки⁹ і що археологічні культури, які фігурують у сучасних знаннях, «були сконструйовані в різні періоди розвитку науки і з різними підходами, тому нині конкретні АК — дуже різнопланові та різномасштабні за своїм змістом»¹⁰. Отже, оцінюючи погляди В.Ф. Генінга, мусимо розрізняти його принциповий підхід щодо проблеми та питання інтерпретації нині існуючих археологічних культур, виділених на різних етапах розвитку археології. Наведені погляди ведуть до необхідності вдосконалення сучасної методики виділення археологічних культур і разом з тим об'єктивно ставлять завдання переоцінки старих культур, тобто своєрідної ревізії надбань археології. В.Ф. Генінг не ризикує говорити про це, але логіка його побудов веде саме до цього.

У своїх розробках В.Ф. Генінг на сучасному рівні продовжує по суті ті самі принципові підходи, які були сформульовані у ХІХ ст. Проте він непослідовний у своїх оцінках досягнень того періоду. Так, учений намагається переконати нас у тому, що археологічні культури тоді виділяли винятково для речознавчо-класифікаційних завдань і що вони не були призначені для історичних досліджень¹¹. Проте це не так. Досить згадати, як низку археологічних культур Середнього Подніпров'я В.В. Хвойка пов'язував з етапами розвитку єдиного прадавнього етносу, який, на його думку, існував тут від часів неоліту до писемних слов'ян¹². До того ж, В.Ф. Генінг суперечить сам собі. Так, говорячи про археологічні культури, виділені ще за дореволюційної доби, в іншому місці він зазначав: «За такими комплексами більшість дослідників бачила залишки культури давніх етнічних утворень, тому зміни в культурі тих чи інших регіонів (культур) оцінювали як результати взаємодії і взаємовпливу культур різних етнічних груп»¹³. На цій основі, підкреслював В.Ф. Генінг, формувалася палеоетнічний напрям в археології, в якому відбилися «конкретні завдання з вивчення історії окремих народів»¹⁴.

Етнографічна наука ХІХ ст., що переживала тоді справжній бум, на основі численних спостережень за життям окремих реліктових суспільств переконливо показала, що їхня культура завжди має специфічне забарвлення і про це свідчить наявність подібних рис у знаряддях праці, предметах побуту, духовній сфері тощо. Інакше кажучи, етнографічна наука довела, що єдина в етнічному та соціальному відношенні група людей — певний соціальний організм — має єдину у своїх основних проявах матеріальну та духовну культуру. На цій основі було сформульовано важливий теоретичний висновок: однотипну матеріальну культуру, відтворену на основі археологічних джерел, можна розглядати як доказ існування окремої етнічної спільності людей. Так виникла ідея групування археологічних пам'яток за основними спільними ознаками. Кожну таку групу однотипних пам'яток спочатку іменували археологічною провінцією, а згодом — археологічною культурою. Виділення археологічних культур оцінювали як шлях побудови історичного знання. Саме завдяки цьому археологія набула статусу історичної наукової дисципліни. До того потрібно додати, що в словосполученні «археологічна культура» термін «культура» носив суто прикладне значення та не ототожнювався з широко поширеною філософською категорією «культура» (можна згадати в цьому зв'язку терміни «зернова культура», «технічна культура», «фізична культура», «культура мікробів» тощо).

Вищенаведені історіографічні спостереження наочно свідчать, що вже на етапі становлення археології як науки в ній сформувалися й міцно закріпилися погляди, згідно з якими археологічну культуру оцінювали не як історичну ре-

альність давнини, а як логічний результат дослідницької діяльності археологів з вивчення археологічних пам'яток. Археологічна культура як група пам'яток, об'єднаних за певними етнодиференціюючими ознаками, належить лише науці, а не історичному минулому: поза археологічною наукою ніяких археологічних культур не було й не могло бути. Існували етноси, общини, поселення, але не археологічні культури. Таке розуміння змісту археологічної культури довгий час було підґрунтям для вивчення пам'яток з метою відтворення історичних подій минулого.

Ми завжди справедливо підкреслюємо, що сучасне археологічне знання ґрунтується на досягненні попередніх поколінь археологів, але при цьому, на жаль, саме розуміння сутності археологічної культури часто істотно перекручуємо. У працях останніх років поняття «археологічна культура» легко і просто ототожнюють з поняттям «культура» і навіть з поняттям «етнос». Так, С.М. Жук та В.Ю. Коєн, характеризуючи мезоліт Криму, пишуть: «Стратегія життєдіяльності гірськокримської культури базувалася на сезонній експлуатації ресурсів у рамках різних ландшафтних зон»¹⁵. І.С. Винокур без усяких застережень констатує: «У нашій науці устоялася думка, що поняття — археологічна культура і етнос — у своїй більшості збігаються»¹⁶. В.К. Міхеєв, описуючи салтово-маяцьку археологічну культуру, зазначає: «У наш час не виникає сумніву, що салтово-маяцька культура була державною культурою Хазарського каганату. Її основу склали осілі або ті, які знаходилися в процесі осідання, алано-болгарські племена, можливо, з невеликою домішкою угорського за своїм походженням населення»¹⁷. О.М. Приходнюк дійшов висновку щодо «генезису, етнічної належності та рівня соціально-економічного розвитку культури, її ролі в етногенезі східних слов'ян»¹⁸. Як бачимо, триває якась дивна метаморфоза: археологічні культури з груп однотипних пам'яток зі спільними рисами в матеріальному комплексі незбагненним чином перетворюються на реальні етнічні культури давнини і навіть на населення, яке було їх носієм. Ми навели лише кілька прикладів, але їх перелік можна було б продовжувати, оскільки викладене носить масовий характер і не викликає з боку археологічного загалу ніяких заперечень. Такі прикри смислові збочення свідчать про слабкість розробки теоретичних аспектів проблеми.

Загальна ситуація щодо археологічних культур найбільш рельєфно позначилась у палеолітознавстві. Довгий час у палеоліті археологічні культури взагалі не виділяли, але в 1970-х роках у зв'язку з накопиченням однотипних пам'яток почали говорити про доцільність виділення пізньопалеолітичних і навіть ранньопалеолітичних культур. Питання було поставлено так: якщо за прикладом доби неоліту ми перейшли до виділення археологічних культур у пізньому палеоліті, чи немає сенсу виділяти археологічні культури також у ранньому палеоліті? Це риторичне запитання містило в собі недвозначну відповідь: звичайно, сенс є. Так, В.М. Гладилін стверджував: «Є підстави вважати, що система понять «культура — культурна область — зона» може бути застосована не лише до пізнього палеоліту, а й до раннього»¹⁹. На його думку, археологічна культура — це група «тотожних або дуже близьких пам'яток — одночасних або генетично пов'язаних, розташованих на одній, зазвичай невеликій території»²⁰. Археологічній культурі він надає етнічного значення, тому що вважає: «ці групи пам'яток залишені одним соціально-економічним утворенням, можливо племенем»²¹.

На жаль, В.М. Гладилін не зупиняється на питанні про те, які ознаки крем'яного матеріалу несуть етнічне навантаження, тобто які ознаки треба використовувати для виділення археологічних культур палеоліту. Без постановки цього питання виділення окремих археологічних культур набуває формального характеру. До того ж, для одностічних пам'яток разом з поняттям «археологічна культура» В.М. Гладилін вводить поняття «тип індустрії». «Найближча подібність пам'яток, які належать до одного типу індустрії, — підкреслює він, — дає змогу вважати, що вони залишені одним соціально-етнічним утворенням (общиною) або близько спорідненими соціально-етнічними утвореннями»²². В.М. Гладилін пише, що поняття «археологічна культура» і «тип індустрії» близькі, але не ідентичні, проте виходячи з наведених вище дефініцій неважко зрозуміти, що смислової різниці між ними немає. Говорячи про використання категорії «археологічна культура» у вивченні мустьєрської доби, не можна ігнорувати її специфіку.

Це час існування неандертальців — істот перехідного до сучасної людини типу, які, незважаючи на значні здобутки у знаряддєвій діяльності, ще не позбулися дії природного добору. За всіма ознаками — і соціально-трудовими, і біологічно-еволюційними — мустьєрська доба є складовою частиною антропогенезу, і тому переносити на той час готові соціально-економічні та етнічні категорії, як це робить В.М. Гладилін, не слід.

В.П. Любін про археологічну культуру епохи мустьє пише: «Ми використовуємо цей термін не лише як поняття територіальне, хронологічне та генетичне, а й поняття соціальне й етнічне»²³. Тут в одному понятті все змішане — і територія, і хронологія, і генетична спорідненість, і наявність соціальних зв'язків та етнічної спільності. Зрозуміло, що в разі такого безмежного значення наукової категорії вона втрачає якість бути чітким інструментом дослідження. В.П. Любін без усяких вагань переносить у ранній палеоліт, тобто в антропогенез, соціальні характеристики пізньопалеолітичної доби. Він стверджує: «Світ палеоантропів, виходячи з даних мустьєрських та ашельських культур Кавказу, був, певно, поділений на територіально виокремлені самостійні сталі виробничі осередки етносоціального розвитку, які об'єднувалися силою спорідненості мови, соціально-економічних установок, зрештою, усвідомленням членами етносу своєї групової єдності та відмін від аналогічних спільнот (антитеза «ми» — «вони»)»²⁴.

Цікаву позицію займає М.Д. Праслов. «... Ми виходимо з того, — пише він, — що археологічну культуру слід розглядати як об'єктивну історичну реальність, а не як суму формальних ознак, які відрізняють пам'ятки одну від одної. Як на нашу думку, археологічну культуру можна виділяти лише тоді, коли простежується чітка подібність кам'яного інвентарю в групі пам'яток, які займають певну територію і різко відрізняються від інших груп синхронних пам'яток»²⁵. Як бачимо, М.Д. Праслов надає археологічній культурі онтологічного статусу, що невірно, і про це ми будемо говорити окремо. Ознаки, за якими слід виділяти мустьєрські археологічні культури, М.Д. Праслов не розглядає, тому вони у нього фактично мають формальний характер, хоча дослідник і декларує неформальний підхід. Справді, що таке чітка подібність інвентарю пам'яток? Які з численних техніко-типологічних ознак при цьому потрібно враховувати, а які ні? Зрозуміло, що таких розпливчастих констатацій недостатньо для об'єктивного відтворення історичної реальності, про яку пише цитований автор.

Наведені вище висловлювання не є винятком з правила. Навпаки, вони окреслюють загальну картину, що склалась у сучасному палеолітознавстві.

Суто формальний підхід до виділення культур, ігнорування історичної специфіки ранньопалеолітичної доби не могли не позначитися на практичній діяльності палеолітиків. Викладене можна простежити на багатьох прикладах; ми розглянемо лише один з них. М.К. Анісюткін свого часу не лише активно включився в роботу з виділення в ранньому палеоліті археологічних культур, а й на відміну від інших виступив зі спеціальною методичною статтею на цю тему. На основі запропонованих методичних розробок він виділив нову, стінківську мустьєрську, археологічну культуру, детально описавши її техніко-типологічні ознаки. Не торкаючись питання етноінформативного значення ознак крем'яного матеріалу, він доводив, що археологічна культура — це стійке поєднання різних елементів, яке як сукупність відсутнє в інших культурах. До сукупності цих елементів, на його думку, слід залучати загальні для усіх територій «міжконтинентальні» ознаки, ознаки регіонального розповсюдження, а також поєднані між собою ознаки суто локального характеру. На його погляд, елементи, що складають цю сукупність, можуть змінюватись у часі, не руйнуючи систему в цілому, а лише видозмінюючи її²⁶. Яким чином і в яких межах — невідомо. Нині М.К. Анісюткін скептично сприймає доцільність виділення археологічних культур у ранньому палеоліті. Згідно з викладеним у рефераті його докторської дисертації, він свідомо відмовляється від використання категорії «археологічна культура» і замість неї застосовує аморфну за змістом категорію «кам'яна індустрія»²⁷.

Нерозробленість методологічних основ виділення археологічних культур у мустьє як інструменту історичного пізнання стала причиною серйозних непорозумінь не лише серед тих, хто відкидає ідею їх виділення, а й серед тих, хто цю ідею обстоює. За прикладами далеко ходити не треба. Палеолітикам добре відо-

мо, що Ю.Г. Колосов на матеріалах деяких пам'яток в околицях м. Білогорська виділив ак-кайську мустьєрську археологічну культуру, що вирізняється з-поміж інших культур півострова специфічним набором двобічних знарядь в інвентарі та вузькими територіальними рамками²⁸. М.Д. Праслов, навпаки, усі кримські мустьєрські пам'ятки залучає до однієї культури і не бачить на території Криму інших культурних проявів²⁹. Обидва дослідники захищають свої позиції формально, тобто без розробки питання про принципи визначення культуродиференціюючих ознак в археологічному матеріалі. Зрозуміло, що за таких умов логічно вести свою правоту нікому не вдається.

Отже, питання про те, який же рівень спільності мустьєрських комплексів треба мати для залучення їх до однієї археологічної культури, як раніше, так і тепер залишається поза увагою. Дійшло до того, що деякі з фахівців почали стверджувати, що для виділення археологічної культури слід спиратися на інтуїтивні постулати, які взагалі не мають ніякого логічного обґрунтування. Є також думки, що виділення мустьєрських археологічних культур було результатом своєрідної моди, яка вже пройшла. Якщо це так, то археологічна культура втрачає статус наукової категорії, а археологія палеоліту — статус упорядкованої наукової дисципліни.

Чверть століття тому ми на всі лади повторювали, що перехід до виділення археологічних культур у ранньому палеоліті розкриває нові наукові перспективи, що ми виходимо на новий, вищий рівень історичного осмислення накопичених матеріалів. Нині ми все відчутніше розуміємо, що це нічого не дало, що ми жили ілюзіями і тому зайшли в глухий кут. А найприкрішим є те, що у пошуках виходу з нього ми намагаємося спиратися на суто формальний підхід, який нас туди і завів.

Неважко помітити, що проблемна ситуація з археологічними культурами мустьєрської доби породжена не лише специфічними причинами, про які ми вже говорили, а й насамперед загальними для всієї археології чинниками. Вона є більш яскравою тому, що на відміну від інших розділів археологічної науки, де суперечності накопичувалися протягом довгих десятиліть, у палеолітознавстві все склалось у значно коротший термін.

Що ж треба зробити, щоб позбутися суперечностей і не повторювати в майбутньому прикрих помилок, приклади яких наведено вище? Здається, передусім слід повернутися до витоків проблеми, тобто до тих вихідних теоретичних засад, з використання яких в археології почалося виділення археологічних культур. Оцінюючи нині правомірність існування основних археологічних культур Європи, виділених у різний час різними дослідниками, ми повинні дотримуватися тих позицій, що археологічна культура — це наукова категорія, яка має гносеологічний статус, тому що існує лише у сфері археологічного знання. Археологічні культури не існують поза наукою, ми їх самі конструємо в процесі дослідження пам'яток на основі їх описання та класифікації за обраними нами критеріями. У сфері буття є лише матеріальні залишки життєдіяльності давніх людських колективів. А групування пам'яток (виділення археологічної культури) — це також групування пам'яток за певними критеріями) відбувається уже в процесі їх наукового освоєння. У колишній історичній дійсності жили люди, об'єднані в певні соціальні організми, існували створювані ними предмети соціокультурного світу, що дійшли до нас у вигляді археологічних матеріалів. Археологічних культур в історичному минулому не було, як не було тоді археологічної науки, у сфері якої вони функціонують. Археологічні культури є результатом логічних операцій з упорядкування та інтерпретації археологічних джерел за певними, інтуїтивно обраними чи теоретично доведеними правилами.

Речові знахідки з їх різноманітними ознаками існують в об'єктивному світі; археологічні культури як логічний конструкт — у сфері знань. Гносеологічна природа категорії «археологічна культура» показана в низці наукових праць Ю.М. Захарука³⁰, та, на жаль, це майже не враховують ті, хто вивчає окремі археологічні культури.

Згадавши археологів-практиків, мусимо сказати й про археологів-методологів. Прикро, що в їхніх теоретичних розробках і методичних рекомендаціях не все вмотивовано належним чином. Нерідко ці дослідники непослідовно відстоюють свої позиції і роблять суперечливі висновки. Так, наприклад, сталося з

В.Ф. Генінгом, якому належить найбільше праць з проблеми археологічної культури. Уже з назви однієї з останніх його проблемних статей «Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания археологии» виходить, що він не зміг перебороти загальної хвороби й схиляється до думки про тотожність археологічної культури з окремим соціально-історичним організмом давнини. Відповідно до того В.Ф. Генінг формулює цілу низку пізнавальних завдань археології. На його думку, в коло цих завдань входить «функціонування АК— СІО в конкретно-історичній обстановці як окремого суспільства», «взаємовідносини АК — СІО з оточуючими іншими подібними суспільствами», «відтворення згаданого АК— СІО як окремого суспільства», «відтворення специфіки форм матеріального та духовного світу АК— СІО»³¹. Підкреслимо, що все це суперечить не раз підтвердженим висновкам цього дослідника про те, що археологічна культура — це лише сукупність пам'яток, залишених окремим суспільством давнини. Відчувається, що він розуміє наявність логічних неузгодженостей і щоб уникнути звинувачень у непослідовності та вийти з цього суперечливого становища, формулює висновок, що археологічна культура є групою пам'яток лише на емпіричному рівні досліджень, а на теоретичному рівні археологічна культура є ніщо інше, як окремий соціально-історичний організм.

Що можна зауважити з цього приводу? Передовсім зазначимо: хоч би на якому рівні ми розглядали археологічну культуру, виділена нами група пам'яток за жодних умов не може перетворитися на споріднений колектив людей. Можна говорити про вивчення культури на двох рівнях пізнання — емпіричному й теоретичному, але не можна говорити про два різні смисли однієї й тієї самої категорії. Будь-яка наукова категорія виконує пізнавальні функції лише тоді, коли вона має чітко фіксований зміст. Два рівні — емпіричний і теоретичний — може мати лише наука, а не об'єкти, які вона досліджує. Цікаво зазначити, що В.Ф. Генінг, посилаючись на філософську літературу, підкреслює, що «структура наукових категорій не збігається безпосередньо зі структурою об'єкта, оскільки кожна наука відтворює логіку сторони об'єкта, яка відображається лише в кінцевому підсумку»³². Проте всупереч цьому тут же пише, що, оскільки категорію «археологічна культура» використовують для вивчення окремого соціально-історичного організму, то її структура відбиває безпосередньо структуру цього окремого суспільства³³. Як бачимо, В.Ф. Генінг категорію «археологічна культура» свідомо виводить за рамки правил, за якими функціонують наукові категорії. Можна вважати, що своїми новаціями В.Ф. Генінг намагався згладити суперечності між емпіричною стихією, яка панує в питаннях виділення та інтерпретації культур, і теорією, що покликана дати критичний аналіз проблемної ситуації і визначити не інтуїтивні, а теоретично вивірені підходи щодо вирішення проблеми. У конкретному випадку це йому не вдалося: методологія опинилася позаду емпірії, і тоді виникає питання про самий сенс її існування. Отже, як будь-яка наукова категорія, категорія «археологічна культура» мусить мати один сенс, один зміст. Намагання вкласти в одне наукове поняття два сенси нічим не виправдані; вони лише створюють додаткові пізнавальні труднощі.

У вищенаведених теоретичних побудовах щодо змісту археологічної культури В.Ф. Генінг припустився тієї самої помилки, що і в процесі вирішення ним проблеми об'єкта археологічної науки, про яку вже згадував М.І. Гладких³⁴. У В.Ф. Генінга структуру науки — емпіричне й теоретичне — перенесено на структуру об'єкта науки, тобто на ту реальність, яку вивчає наука. Звідси у нього емпіричний і теоретичний об'єкт археології, а також емпіричний і теоретичний зміст категорій цієї науки.

Якщо археологічній культурі надавати онтологічного статусу, тобто ототожнювати її з феноменом колишньої історичної дійсності, то це буде безпідставне перенесення у сферу історичного минулого наших сучасних розумових вправ. До того ж, уся складність пізнання історичної дійсності й необхідність поліпшення методики вивчення археологічних джерел випадає з поля зору. Пошуки шляхів використання правильних, але занадто загальних теоретичних принципів для вибору конкретних критеріїв виділення археологічних культур за таких умов можуть виявитися марною й непотрібною справою. Інакши кажучи, онтологізація категорії «археологічна культура» означає безвихідь. Без чіткого розуміння,

що археологічна культура — це не колишня історична дійсність, а плід наших інтелектуальних зусиль щодо впорядкування археологічних джерел та їх історичної інтерпретації, удосконалення археологічного знання приречене на невдачу.

За таких умов основним в археологічному знанні стає питання про конкретні критерії виділення археологічних культур: матеріальні ознаки в археологічному матеріалі за змістом мають відповідати специфічним ознакам життєдіяльності живих історичних організмів — етносів. У зв'язку з цим не можна не погодитися з висновками групи київських археологів, що традиційна методика виділення археологічних культур за суто формальними ознаками вже не задовольняє потреб науки. «Проблему виділення АК та її локальних варіантів, — пишуть вони, — врешті-решт варто вирішувати, можливо, не формально, шляхом довільного набору списку ознак, а як проблемно-цільове дослідження, пов'язане з вирішенням етнічної структури давнього населення»³⁵. На жаль, автори не пояснюють, що це означає на практиці. Проте зрозуміло, що йдеться про принципово новий підхід. На нашу думку, в ньому обов'язково має бути відповідь на запитання про те, яким чином специфіка живого функціонуючого етносу матеріалізується в предметному світі давніх суспільств. Лише ставши на цей шлях, можна наблизитися до вироблення адекватних історичній дійсності критеріїв виділення археологічних культур.

Утім зазначимо, що вироблення історично виправданих критеріїв виділення археологічних культур — справа надзвичайно важка, тому що логічно передувє самій процедурі виділення. Проте нині, як і десятки років тому, ми спочатку без спеціального методологічного обґрунтування, на основі традиційних, суто формальних ознак групуємо пам'ятки та виділяємо на цій основі археологічні культури, а вже потім, виділивши їх, намагаємося дати етнічну інтерпретацію. Тільки на цьому інтерпретаційному етапі ми починаємо говорити про доцільність використання тих чи інших критеріїв. За таких обставин методологічний аспект існує нібито поза процесом виділення культур, і тому не дивно, що для більшості археологів методологічні суперечки щодо принципів виділення культур не є чимось суттєвим для практичної роботи.

Нині є конче необхідним поглиблене вивчення історії нашої науки, у тому числі стосовно використання категорії «археологічна культура». Слід рішуче відмовитися від намагання модернізувати історію археології, що позначається у спробах віднайти в археології ті наукові революції, які характеризують розвинені природничі науки. Нині зрозуміло, що нічого корисного не може принести намагання вбачати в розвитку вітчизняної археології справжні революційні зміни й доводити, що до 1930-х років існувала так звана культурархеологія, а після них — так звана соціоархеологія й що 1930-ті роки були часом суттєвої трансформації поняття «археологічна культура». Спираючись на цю неодноразово проголошену В.Ф. Генінгом тезу, його послідовник А.І. Ганжа пише, що в 1930-х роках «соціально-історична спрямованість радянської археології привела до зміни поняття АК»³⁶ на тій підставі, що замість терміна «народ» стали використовувати термін «етнос». Далі він, характеризуючи археологію 1960-х років, стверджує, що «саме поняття АК у цей час набуває нового смислового значення, оскільки за культурою почали бачити конкретне етнічне утворення давнини»³⁷. Отже, виходить, що лише за радянський час поняття «археологічна культура» двічі міняло свій зміст, до того ж, як це не дивно, з тими самими наслідками — уведення в обіг поняття «етнос». Підкреслимо, що тут ідеться не про природний процес поглиблення й уточнення змісту наукових понять, а про їх кардинальну зміну. Якби насправді були кардинальні зміни змісту категорії «археологічна культура», то ми сьогодні не вважали б відкриття трипільської, зарубинецької, черняхівської й цілої низки інших археологічних культур фундаментальними засадами розвитку нашої археологічної науки. Якби це було так, ці археологічні культури були б вилучені з наукового вжитку і на їх місці створилися б нові культури, побудовані на якихось нових принципах.

Звичайно, погляди на проблему археологічної культури змінювались і не могли не змінюватися, але вони не означали повної заміни змісту терміна. Не революції, а еволюційний розвиток на визначеному раніше напрямі характеризує вітчизняну археологію. Відповідно до цього вдосконалювалося розуміння

окремих культур. Саме тому на основі «старих» археологічних культур було виділено «нові», дрібніші, археологічні культури. Інакше кажучи, відбулося дрібнення археологічних культур, а не їх вилучення з археологічного знання. І все це сталося без революційних змін у розумінні самої суті археологічної культури як сукупності археологічних пам'яток.

Отже, ніяких революційних змін у сфері виділення археологічних культур у вітчизняній археології впродовж усього шляху її розвитку не було: усе відбувалося простим еволюційним шляхом. 1930-ті роки не є винятком із цього, як часто констатується в літературі, хоча вітчизняна археологія того часу й мала досить складні та неоднозначні умови розвитку.

Упровадження марксизму в археологію 1930-х років вивело на перше місце соціально-економічну проблематику, що було оцінено як перехід на новий рівень археологічного пізнання. Основного значення в житті первісного суспільства почали надавати економічному чиннику, звідси — посилена увага до археологічних джерел, які мають до цього пряме відношення. Із цього погляду можна говорити про серйозні зрушення. Проте кінцеві підсумки оцінюють не за намірами та деклараціями, а за реальними дослідницькими результатами. А вони не є принципово новими.

У той період характеристика археологічного матеріалу часто мала довільний характер. Хоча у вивченні знярядь праці основну увагу намагалися звертати не на формальні ознаки, а на виробничу функцію, функціональні висновки були в основному суб'єктивно-інтуїтивними. Широко узагальнення будували, як правило, на одиничних фактах, що відбивало слабке становище джерельної бази. Цей недолік намагалися компенсувати залученням етнографічного матеріалу у великому обсязі. Однак і в цій справі спиралися не на солідні методологічні обґрунтування, а на довільний вибір етнографічних паралелей. Для економічних і соціальних реконструкцій на археологічний матеріал прямо переносили соціологічні схеми епохального та формаційного характеру, що суперечило ідеї конкретно-історичної оцінки пам'яток. Л.А. Черних про археологію 1930-х років мала повне право заявити так: «Проте відсутність конкретно-наукових методів у визначенні виробничих функцій стародавніх знярядь праці, у напрямі створення яких робилися лише перші кроки, та відсутність бази нагромаджених знань у цій галузі, незадовільний стан старої джерелознавчої бази, безсистемне використання масових етнографічних паралелей спричинили в цілому візуально-інтуїтивний підхід і стали суттєвими перепонами для досягнення поставлених завдань і причиною схематизму та поверхового характеру господарських реконструкцій»³⁸.

Так звана революція в археології 1930-х років усупереч багатьом деклараціям того й більш пізнього часу реально завершилася соціологічним схематизмом, однією з ознак якого було некоректне використання соціологічної фразеології. Задекларований відхід від схематизму в описанні археологічних джерел на практиці часто призводив до соціологічного формалізму в історичному оцінюванні пам'яток. Не випадково в багатьох археологів виникла відраза до соціально-економічних реконструкцій, що зрештою стало однією з причин того емпіризму, загроза якого почала складатися у повосенний час, коли головну увагу приділяли нагромадженню й опису джерел.

У 1930-х роках з'явилася група так званої нової археології, яка вирішила виключити зі вжитку категорію «археологічна культура», вбачаючи в ній прояв буржуазної ідеології, яку так модно було на всі лади критикувати в той час. Замість неї спробували використовувати категорії марксистської соціології, але з цього нічого не вийшло. Стало зрозуміло, що без використання категорії «археологічна культура» археологічне знання існувати не може. Спроба групи «нової археології» відкинути старі надбання й створити революційний стрибок тепер сприймається як суто політичне збочення активних, але зовсім недосвідчених молодих археологів, зумовлене силовим упровадженням марксизму у вітчизняну суспільствознавчу науку.

Якщо ми стверджуємо, що археолог має добре розуміти закономірності перебігу етнічного процесу і що лише це дасть змогу віднайти вихідні принципи та конкретні методи виділення археологічних культур як матеріальних свідочтв існування давніх етносів, то маємо відповісти на запитання, як цього досягти.

Розробка теоретико-методологічних засад проблеми археологічної культури значною мірою стримується тим, що в історичній науці взагалі слабо розроблена теорія етногенетичного розвитку первісного суспільства. Ось чому ми змушені, шукаючи вихідні принципи, скочуватися до суб'єктивізму. Майже 40 років тому П.М. Третьяков писав про ці труднощі так: «Головною причиною, яка до цього дня перетинає шляхи до успіху в етнічних пошуках... є слабкість теоретичної бази, точніше кажучи, нерозробленість загальних теоретичних положень, які висвітлюють шлях етногенетичного процесу в далекому минулому»³⁹. За минулі роки у цій важливій для нас справі мало що змінилося на краще. Ми і нині відчуваємо нестачу загальних теоретичних розробок щодо закономірностей розвитку етнічних утворень первісності. А відтак постає питання про пошуки інших шляхів побудови теоретичних засад.

Зрозуміло, що не втрачає свого основоположного значення теза про те, що культура окремого соціально-історичного організму завжди має специфічне забарвлення, яке повною мірою відбивається у тих предметах, що доходять до нас у вигляді археологічного матеріалу. Утім, ця теза носить надто загальний характер і обов'язково має бути конкретизована. Для нас конче важливо знати, як саме етнічна специфіка відбивається в предметах матеріального виробництва, побуту, культу тощо.

Шукаючи відповіді на поставлені запитання, ми пересвідчуємося, що археологія сама по собі не може відповісти на них, оскільки вона не має живої історичної дійсності для безпосереднього спостереження; для неї історія є такою, якою вона її відтворює у своїх реконструкціях. Хоч як би ми не намагалися, спираючись на специфіку наших джерел, самостійно формувати вихідні положення етнічної характеристики археологічних матеріалів, нам не вдається це зробити з принципових причин. Наголошуємо на цій обставині тому, що й нині не припинилися спроби вирішувати проблему археологічної культури без опори на вихідні теоретичні принципи. При цьому навіть підкреслюється, що такий шлях є цілком виправданий. Так, в одній із сучасних праць, присвячених пошуку локальних відмінностей в добу палеоліту, читаємо: «Про зміст культур в палеоліті потрібно судити виходячи не зі складних етнографічних моделей, а з уявлень про саму культурну реальність, якою вона видається в наукових реконструкціях»⁴⁰. Далі констатовано: «Висновки про культурні процеси минулого можуть бути більш-менш достовірними, якщо суворо дотримуватися схеми наукового дослідження: опис, інтерпретація, синтез»⁴¹. Як бачимо, за норму сприйнято довільне виділення окремих культур без опори на відповідну теоретичну базу. Це фактично перетворена на ранг методологічного правила відома російська приказка «что хочи — то и ворочу». У разі використання такого, з дозволу сказати, методологічного правила подальша дослідницька процедура — опис, інтерпретація, синтез — втрачає всякий сенс. Автор цитованого (О.С. Матюхін) чомусь забув, що використання етнографічних паралелей — це єдиний шлях до розуміння інформативної значущості археологічних джерел. Саме у використанні етнографічних свідчень полягає сутність порівняльного методу, який, як добре відомо ще з ХІХ ст., лежить в основі будь-якого археологічного дослідження. Відмовившись від використання етнографічних моделей, ми опиняємося в тенетах неконтрольованого суб'єктивізму.

Отже, є потреба у принципово новому підході, спрямованому на пошуки шляхів побудови теорії етногенетичного розвитку первісного суспільства.

Слід констатувати, що для цієї роботи треба залучити багато наук, і насамперед етнографію, оскільки саме вона безпосередньо вивчає сфери життя, які приховують у собі відповідь на поставлене запитання. Зрозуміло, що вивчення принципів виділення археологічних культур потрібно вирішувати на основі вивчення живого історичного процесу, носіями якого є нині існуючі первісні суспільства, тобто такі, які через певні історичні умови затримались у своєму розвитку і в дещо zdeформованому вигляді дійшли до нас на тому рівні розвитку, на якому суспільство як таке існувало багато тисячоліть тому. Вивчення загальних закономірностей і конкретно-історичних форм опредмечування історичної дійсності є тією підвалиною, на якій тільки й можна будувати підходи щодо відтворення історичного минулого на основі археологічного матеріалу. Хоч би як ми розумілися на

питаннях археологічної методики розкопок пам'яток, хоч би які досконалі типологічні схеми ми створювали, хоч би якими точними були наші хронологічні викладки, усі вони не можуть забезпечити принципових підходів щодо виділення археологічних культур. Лише на основі безпосереднього вивчення живих первісних суспільств можна розкрити закони відбиття соціальної інформації у матеріальних предметах та їх комплексах. Знання цих законів є теоретичною базою розробки принципів виділення давніх етнокультурних утворень на основі археологічних джерел. Крім того, треба непогано розумітися на тому, як ці загальні закономірності виявляються на різних етапах первісного та ранньокласових суспільств, а також у різному соціально-економічному середовищі — у мисливців, скотарів і землеробів. Оволодіння цією сумою знань може створити справжні передумови вироблення критеріїв виділення археологічних культур як дійового інструменту відтворення історії конкретних суспільств давнини. Крім того, стосовно вивчення мисливських первісних суспільств обов'язково слід враховувати сезонні відмінності щодо специфіки виробничого інвентарю, які, як свідчить етнографія, бувають досить значними. Сучасна археологія майже не враховує цей чинник під час виділення археологічних культур.

На перший погляд, у формуванні цих знань основну роль повинні відігравати етнографи, адже досліджують живі первісні та ранньокласові колективи саме вони. Використовуючи висновки етнографії, археолог може формувати свої уявлення про процес матеріалізації соціальної інформації та на цій основі шукати обґрунтовані критерії виділення археологічних культур — так, як здається, окреслюється шлях опрацювання методики. Та складність полягає в тому, що етнографія практично не вирішує питання, які становлять для археолога головний інтерес. Етнограф не стане сушити голову над тим, як етнічна інформація матеріалізується в предметному світі, тому що головним завданням для нього є вивчення етнічної дійсності, а не її результат у матеріальних залишках життєдіяльності. Із викладеного випливає, що одержати від етнографа всі потрібні знання навряд чи вдасться. Отже, сподівання на те, що теоретичну основу відпрацювання методики виділення археологічних культур створять для нас наші наукові суміжники, більше нагадує ілюзію, ніж чітко окреслену перспективу. Вихід один — археолог повинен сам, виходячи зі своїх наукових інтересів, безпосередньо в експедиційних умовах вивчати життя реліктових суспільств, маючи на меті здійснення не всього спектру етнографічних спостережень, а вирішення лише одного важливого завдання — відшукати загальні закономірності матеріалізації історичної діяльності людей та конкретно-історичні прояви цього закону в різних історичних умовах. Як бачимо, археолог, вирішуючи свої вузько дисциплінарні завдання, має увійти у сферу досліджень суміжної наукової дисципліни і, дійшовши потрібних висновків, повернутись у лоно своєї науки, збагачений знаннями, які створюють основу суто археологічної методики.

Цей нетрадиційний і надзвичайно складний шлях може стати конкретним проявом міждисциплінарної взаємодії археології та етнографії у вивченні проблематики, що за своїм кінцевим результатом має загальнонаукове значення.

Немає сумніву, що немало археологів у наведених роздумах знайдуть відхід від археологічної специфіки, отже, від завдань археології. Проте практика наукового життя беззаперечно доводить, що традиційні спроби вирішувати проблему археологічної культури на основі поглиблення речознавчих завдань не дали і не дають бажаного результату, а лише поглиблюють і нерідко доводять до крайнощів наявні непорозуміння.

Якими б не були звинувачення у відході від специфічних завдань археології, розмиванні її меж, відсутності наукового патріотизму тощо, стати на цей шлях рано чи пізно доведеться. Для української археології цей шлях видається надзвичайно складним, майже нереальним, оскільки Україна не має на своїй території реліктових суспільств. Проте це не применшує принципового значення та актуальності згаданих завдань. Викладене має не лише логічні обґрунтування; воно спирається на аргументи з практики сучасних археологічних досліджень.

Ідеться про етноархеологію — нову синкретичну наукову дисципліну, яка виникла в англомовній науці й покликана перебороти односторонність використання в археології випадкових етнографічних паралелей та формувати нові, коректніші

підходи щодо використання етнографічних свідчень. Аналізуючи здобутки етноархеології, С.А. Васильєв мав повне право дійти висновку: «Вирішення кардинальних проблем сучасної археології немислиме без переходу на якісно новий рівень — комплексних археолого-етнографічних досліджень, орієнтованих на вияв глибинних закономірностей матеріальної культури в її зв'язках з різними аспектами функціонування суспільства. Лише з появою таких досліджень реконструкції первісної історії стануть на міцну наукову основу»⁴².

Зазначене загалом збігається з тим, до чого прийшла етнографія багато років тому, доводячи, що без етнологічних моделей неможливе повноцінне вивчення археологічних матеріалів⁴³. Один із найвидатніших дослідників доісторичної Африки Дж.Д. Кларк, говорячи про роль етнографії в дослідженні археологічних пам'яток, зазначав, що «вона має особливу цінність як для правильної оцінки звичай неповних даних археології, так і для спроб відтворити спосіб життя описуваних народів»⁴⁴. На його переконання, «дослідження, що спираються на дані обох наук, мають стати основою для вивчення доісторичного (дописьмового, за нормами західної науки. — С.С.) періоду всіх районів земної кулі»⁴⁵. Етноархеологія на практиці підтвердила плідність тісної співпраці археології та етнографії, у тому числі й у галузі експедиційної роботи.

Етноархеологічні дослідження наочно свідчать, які ми далекі від істини, коли на основі повсякденного здорового глузду намагаємося логічно відтворити давнину з її специфічними ознаками в усіх сферах життя. Етноархеологія довела це на прикладі тієї діяльності, яка найлегше піддається реконструюванню, зокрема на прикладі виготовлення знарядь⁴⁶. Годі й говорити про те, що в наших етнічних реконструкціях похибки та суб'єктивні моменти є значно більшими, адже етнічні процеси відбуваються в предметному світі не безпосередньо, як у сфері виробничої технології, а складним опосередкованим шляхом.

Слід усвідомити, що перебувати в тій ситуації, яка нині склалася, уже просто неможливо. Ми навіть не помічаємо, що опинилися в тенетах серйозних суперечностей. З одного боку, в методологічній літературі та підручниках з археології доводимо, що археологічна культура є матеріальним свідченням існування окремого етносоціального організму. З іншого — сприймаємо ідею багатоетнічності археологічних культур; яскравий приклад цього — черняхівська культура, яка, на загальну думку фахівців, є «витвором» п'яти різних і дуже далеких один від одного етносів — готів, котрі належать до германців, сарматів і пізніх скіфів з іранської сім'ї народів, фракійців, так званих греко-римлян, яких було небагато, але які відіграли найголовнішу цивілізаційну роль, та протослов'ян⁴⁷. Нас зовсім не хвилюють оцінки етнографів, що археологія у своїх реконструкціях не враховує всіх складнощів етнічного процесу на ранніх стадіях історичного розвитку і конструє археологічні культури, які не можна вважати адекватними давнім етносам.

З огляду на вищенаведені суперечності додамо, що можна зрозуміти тих дослідників, які зазначають, що первісна археологія не має змоги відтворювати процеси етнічного розвитку, що вона може лише окреслювати та вивчати лише окремі різномасштабні культурно-історичні ареали. Проте зрозуміти — не означає погодитись. Етнічні процеси вивчати необхідно, але для цього має бути повному добре налагоджена методологічна робота. Попри всі нетрадиційні труднощі, починати її потрібно вже тепер, і це має позначитися на всьому спектрі археологічних досліджень, у тому числі в галузі джерелознавства та введення в науковий обіг добре опрацьованих археологічних джерел, здатних забезпечити вимоги складних етнічних реконструкцій. У разі відмови від цього ми мусимо визнати, що наші конкретно-історичні реконструкції, особливо в етнічній сфері, мають дуже мало об'єктивних доказів і побудовані в основному на принципах суб'єктивізму.

Говорячи про труднощі, що склалися з вивченням археологічних культур, слід торкнутися професійної мови — того археологічного жаргону, яким ми повсякденно користуємося, часто не цікавячись тим, як це сприймають представники інших наукових дисциплін та широкий загал читачів. У наших публікаціях і в усних виступах ми часто пишемо й говоримо про склад археологічних куль-

тур, час їх існування, історичну долю тощо. У разі суворого підходу до таких висловів можна переконалися, що вони невірні. Адже можна говорити про походження груп спорідненого стародавнього населення, яке залишило нам пам'ятки, об'єднані в окремі археологічні культури, а не про походження цих культур. Коли ми говоримо про датування археологічної культури, то йдеться не про час існування пам'яток як таких (це сучасна епоха), а про час існування населення, яке залишило нам їх у спадок. Коли мовиться про історичну долю тієї чи іншої археологічної культури, то йдеться про історичну долю населення, а не пам'яток, об'єднаних нами в ці археологічні культури. Акцентуємо увагу на цих питаннях тому, що розповсюджене в нашій професійній мові вільне використання термінів та афористичність висловлювань сприяють виникненню смислових збочень, про які згадувалося вище. Особливо багато негативного жаргонна мова привнесла у сферу популяризації археологічних знань. Достатньо при цьому пересвідчитись, як широкі кола населення сприймають трипільську археологічну культуру.

Конче важливо подолати розрив між словом і ділом. У нашій літературі лунало й лунає немало гасел та закликів до підвищення теоретичного рівня досліджень, і мало що робиться для практичного впровадження цих настанов в археологічну практику. Дуже часто методологи живуть немовби у двох світах: у методологічних розробках рекомендують нові погляди, а у сфері практичних регіональних чи локальних досліджень спираються на старі, ними ж розкритиковані методи оцінки джерел. Можливо, тому сучасна археологічна методологія існує сама по собі, без істотного впливу на науковий процес, і більшість археологів узагалі сприймає як щось несуттєве й чужорідне в наших знаннях. Отже, методологічні штудії мають бути підкріплені практичними заходами щодо налагодження єдності методологічної та конкретно-наукової роботи.

З огляду на викладене переконуємося, що вихід на нові межі вивчення соціально-економічних й особливо етнічних процесів в археології постає як надзвичайно важке й довготривале завдання, яке має стати справою не лише окремих осіб, схильних до методології, а й усього наукового загалу. Повноцінна й цікава дискусія з цих питань могла б стати одним з перших проявів у його вирішенні.

¹ Генинг В.Ф. Археологическая культура --- социально-исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 6.

² Там же. — С. 7.

³ Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // Сов. археология. — 1970. — № 2. — С. 23.

⁴ Захарук Ю.М. Проблемы археологической культуры // Археология. — 1964. — 17. — С. 39.

⁵ Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — СПб., 1991. — С. 10.

⁶ Там же. — С. 11.

⁷ Ричков М.О. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур» // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 82—92.

⁸ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 7.

⁹ Там же. — С. 20.

¹⁰ Там же. — С. 21.

¹¹ Там же. — С. 6.

¹² Смирнов С.В. Историзм археологических исследований В.В. Хвойки // Археология. — 1989. — № 3. — С. 122—125.

¹³ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 10.

¹⁴ Там же. — С. 103.

¹⁵ Жук С.М., Коен В.Ю. Новые финальнопалеолитические памятники на Южном берегу Крыма // Археология Крыма. — 1997. — № 1. — С. 17.

¹⁶ Вичокур И.С. Археологические культуры и этнос (по материалам юго-запада СССР) // Тез. докл. и сообщ. совместной школы-семинара «Этнокультурные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половины I тыс. н. э.», — Ужгород, 1985. — С. 11.

¹⁷ Михеев В.К. Экономика и социальные отношения у населения саттвово-маяцкой культуры Подонья—Приазовья // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1987. — С. 3.

¹⁸ Приходнюк О.М. Славянские поселения юго-запада Европы в V—VII вв. (пеньковская культура) // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1985. — С. 3.

- ¹⁹ *Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1985. — С. 113.
- ²⁰ *Там же.* — С. 113.
- ²¹ *Там же.*
- ²² *Там же.* — С. 114.
- ²³ *Любин В.П.* Мустьерские культуры Кавказа. — Л., 1977. — С. 203.
- ²⁴ *Там же.*
- ²⁵ *Праслов Н.Д.* Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР. Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 103.
- ²⁶ *Анисюткин Н.К.* Об археологических культурах мустье // Археол. сборник. — Л., 1977. — С. 5—9.
- ²⁷ *Анисюткин Н.К.* Ранний и средний палеолит юго-запада европейской части СССР // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Л., 1992.
- ²⁸ *Колосов Ю.Г.* Ак-кайская мустьерская культура. — Киев, 1986.
- ²⁹ *Праслов Н.Д.* Указ. соч. — С. 103—106.
- ³⁰ *Захарук Ю.М.* Проблемы археологической культуры // Археология. — 1964. — 17. — С. 12—42; *Захарук Ю.Н.* О методологии археологической науки и ее проблемах // СА. — 1969. — № 3. — С. 11—20; *Он же.* Ленинское теоретическое наследие и археологическая наука // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 7—16; *Он же.* Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки // СА. — 1970. — № 3. — С. 8—17; *Он же.* Проблемные ситуации в археологии // СА. — 1973. — № 4. — С. 3—16; *Он же.* Методические проблемы археологической науки // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1981. — С. 36.
- ³¹ *Генинг В.Ф.* Указ. соч. — С. 24.
- ³² *Там же.* — С. 22.
- ³³ *Там же.*
- ³⁴ *Гладких М.И.* Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев: Наук. думка, 1988. — 224 с. // СА. — 1987. — № 3. — С. 278 (рецензия).
- ³⁵ *Генинг В.Ф., Бунятыя Е.П., Пустовалов С.Ж.* Формально-статистические методы в археологии (анализ погребений). — Киев, 1990. — С. 136.
- ³⁶ *Ганжа А.И.* Этнические реконструкции 30—40 гг. как историко-научная проблема // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 142.
- ³⁷ *Там же.* — С. 144.
- ³⁸ *Черных Л.А.* Хозяйственно-экономические реконструкции в работах советских археологов 30-х годов // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 132—133.
- ³⁹ *Третьяков П.Н.* Этнический процесс в археологии // СА. — 1962. — № 4. — С. 4
- ⁴⁰ *Матюхин А.Е.* О природе и характере локальных различий в материальной культуре палеолита // Локальные различия в каменном веке. — СПб., 1999. — С. 53.
- ⁴¹ *Там же.* — С. 41.
- ⁴² *Васильев С.А.* Проблемы реконструкции позднепалеолитических обществ и этнографические исследования // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 49.
- ⁴³ *Кабо В.Р.* Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. — М., 1979. — С. 63, 64.
- ⁴⁴ *Кларк Дж. Д.* Доисторическая Африка. — М., 1977. — С. 7.
- ⁴⁵ *Там же.*
- ⁴⁶ *Васильев С.А.* Проблемы реконструкции позднепалеолитических обществ и этноархеологические исследования // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1983. — С. 48—54; *Он же.* Этноархеология и некоторые проблемы современного палеолитоведения // Проблемы взаимосвязи природы и общества: Тез. докл. конф., посвящен. 50-летию открытия Тешик-Таша. — Ташкент, 1988. — С. 16; *Он же.* К вопросу о реконструкции приоточажных комплексов в позднем палеолите // Методы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1991. — С. 246—250.
- ⁴⁷ *Магомедов Б.В.* Черняхівська культура. Проблема етносу; Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1999. — С. 20—25.

Одержано 29.10.99

С.В. Смирнов

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СПОРНЫЕ МОМЕНТЫ РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ

Последние годы в отечественной археологии ознаменовались тем, что понятие «археологическая культура» многими археологами стало отождествляться с понятием «этническая культура» и даже с ее носителями. В методологической и учебной литературе указывается, что

археологическая культура есть исторически результат деятельности отдельного этносоциального образования. Однако в археологическом знании имеется немало культур, которые связываются с деятельностью не одного, а нескольких этносов. Пример этого — черняховская культура — порождение пяти разных, далеких друг от друга этнических групп. Сложившаяся проблемная ситуация требует создания надежной теоретической базы. Необходимы четкие представления о том, как этническая информация материализуется в предметах, которые доходят до нас в виде археологического материала. Без этого поиски критериев выделения археологических культур как материальных свидетельств жизнедеятельности отдельных древних обществ не выйдут за границы субъективных представлений. Самостоятельно решить эту задачу археология не может. Успех возможен лишь на пути развития этноархеологии — совместной деятельности этнографов и археологов по изучению ныне существующих живых первобытных народов. Эта многотрудная и длительная работа должна получить приоритетное значение.

S.V. Smirnov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE: CONTRADICTIONS OF THE ELABORATION OF THE PROBLEM

During the last years many archaeologists identify the notion “an archaeological culture” with the notion “an ethnic culture” or even with its bearers. It is noted in the methodological and educational texts that archaeological culture is the historical result of the activity of the separate ethno-social formation. Nevertheless, in the modern archaeological science there is a number of cultures, which have been connected with the activity of several ethnic groups. Chernyakhovskaya culture, which is the outcome of five different and distant ethnic groups, may serve as an example. The problematic situation, which was drawn up, demands the creation of the strong theoretic basis. It strongly needs clear conceptions how the ethnic information materializes in the subjects coming to us as an archaeological material. The searches of the criteria of archaeological cultures distinguishing as the material evidences of vital activity of separate ancient societies won't get over the limits of subjective conception without solving of this questions. Archaeology is unable to solve this problem alone. The way of the development of ethno-archaeology that is joint activity of ethnographers and archaeologists on studying of the modern alive primitive societies could make progress in this question. This hard and time-consuming work should get the prior significance.

І.М. Березницька

ГЕОМОРФОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОЛИНИ РІЧКИ БАКШАЛА

У статті розглянуто геоморфологічну ситуацію в долині р. Бақшала в період проживання там великої групи пізньопалеолітичного населення (25 місцезнаходжень), а також проаналізовано джерела сировини.

Вступ. На території сучасної України в період валдайського зледеніння існувало декілька природно-ландшафтних смуг, які відрізнялися як своєрідним кліматичним режимом, так і ландшафтною ситуацією, обсягом і складом біомаси, якістю й чисельністю сировинних джерел¹. У свою чергу, склад життєдайних ресурсів окремих мікрорегіонів визначає особливості життєдіяльності давніх колективів, впливає на стабільність системи життєзабезпечення населення та зумовлює демографічну ємність природно-ландшафтної смуги². Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченню палеогеографічної та екологічної ситуації в окремих палеолітичних мікрорегіонах (екологічних нішах), розумію-